

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA W. J. HAMILTON'A GÖRE SAMSUN VE ÇEVRESİ

Ayşegül Kuş*

Özet

Çok sayıda seyyah, değişik yüzyıllarda Osmanlı topraklarına gelmiş ve dönemin özelliğine göre farklılık arz eden ve kendileri açısından merak uyandıran ötekini tanıma ve onun üzerinden kimlik inşa etme gayreti içinde olmuşlardır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ortaya çıkan sosyal, siyasi, idari ve ekonomik değişimler ve birtakım diğer faktörler neticesinde seyahatnamelerin sayısında belirgin bir artış olmuştur. Bununla birlikte, Osmanlının güçlü olduğu dönemlerde seyahatnamelerde Türklerden övgü, saygı ve hayranlıkla bahsedilirken, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise bu durum değişmiştir. Bu çalışmada amaç, 19. yüzyılın II. yarısında Anadolu'ya gelen İngiliz asıllı W.J. Hamilton'un "Researches In Asia Minor, Pontos and Armenia" adlı seyahatnamesinden yola çıkarak 1838 yılında Ünye ve Alaçam arasında yaptığı 6 günlük seyahatinde edindiği izlenimlerine yer verdiği gezi notlarını bölgenin sosyal, iktisadi, siyasi ve idari durumuyla ilişkili olarak değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: W.J. Hamilton, Samsun ve Çevresi, Seyahatname, XIX. Yüzyıl, Seyyah.

SAMSUN AND ITS SURROUNDINGS ACCORDING TO W. J. HAMILTON IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

A great number of travellers had been to the lands of Ottoman Empire and had always wanted to know who the other is and aimed to build an identity, which varies according to the period. As a consequence of social, political, administrative and economic changes and some other factors, there has been a great increase in the number of these travel books. Even though many travellers from different nationalities had come to the lands of the Ottoman Empire in this century, most of them are English. Using the work of "Researches in Asia Minor, Pontos and Armenia" by W.J Hamilton who had been to Anatolia in the second half of the 19th century, this study aims to evaluate social, economic, political and administrative condition of the region through his travel notes of his six-day trip he made to Ünye and Alaçam in 1838.

Key Words: W. J. Hamilton, Samsun and Its Surroundings, 19.Th Century, Traveller, Travel Book.

1.Giriş:

XIX. yüzyılda Karadeniz bölgesi seyahatnameler ve İngiliz asıllı seyyahlar bakımından imparatorluğun en sık ziyaret edilen bölgelerinden birisi olmuştur. Bu nedensiz değildir; zira XIX yüzyıl başlarında bölgeyi etkileyen bir dizi sosyal, siyasi ve ekonomik gelişme olmuştur. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması bir dönüm noktası teşkil etmiş, buharlı gemilerin Karadeniz'in Trabzon ve Samsun gibi önemli limanlarından seferlere başlaması ve 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması Karadeniz

bölgesini İngilizler açısından İran transit ticareti için vazgeçilmez bir nokta haline getirmiştir. Dolayısıyla bölgeye bu yüzyılda çok sayıda İngiliz asıllı seyyahın neden geldiği sorusu kendiliğinden açıklık kazanmaktadır. Bölge özellikle XIX. Yüzyılın başında kendi hissettiren uluslararası ticaretinin ve öneminin artması neticesinde, bölge üzerinde siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetme hevesleri ve Rusların Karadeniz bölgesinde nüfuzlarını arttırma gayretlerini yakından takip etmek maksadıyla pek çok İngiliz seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Karadeniz'in bu şekilde önce Rusya ve akabinde diğer Avrupalı devletlerin ticaretine açılması özellikle İngiltere ve

*Öğr.Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi ,Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, SAMSUN .
e-posta: aysegulk@omu.edu.tr

Rusya arasında yeni bir rekabet dönemini de başlatmış oluyordu. İşte böylesi bir ortamda, William John Hamilton'un (öl.1867), Karadeniz bölgesine bir seyahat yaptığı anlaşılmaktadır.

W. J. Hamilton, İngiliz asıllı bir jeoloji uzmanıdır. Ayrıca, İngiliz Jeoloji Derneği'nin üyesi olmuş, bir süre de derneğin sekreteryasını yürütmüştür. Kendi söyleminden anlaşıldığı kadarıyla, bilimsel çalışmalarını yürütmek için pek çok ülkeye seyahat etmiş, özellikle Asya ülkelerine yönelik seyahatlerini ve gözlemlerini, "Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia" adlı yapıtında bir araya getirmiştir. Yapıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1838 yılının yaz aylarında Essex buharlısıyla Trabzon'a gelmiş, Gümüşhane ve Bayburt'ta bazı incelemelerde bulunmuştur. Haziran sonunda Trabzon'a dönen Hamilton'un, burada birkaç gün kaldıktan sonra karayolu ile Sinop'a geçtiği anlaşılmaktadır¹. Hamilton'un gördüğü köylerin, kentlerin ağırlıklı olarak coğrafi özelliklerini not ettiği görülür. Doğu Karadeniz'den Batı Karadeniz'e doğru devam eden bu seyahatte edindiği izlenimlere ait notlarını ise ülkesine döndükten sonra, 1842 yılında "Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia" adıyla iki cilt halinde yayımlamıştır².

Seyahatnameler, kültür tarihinin vazgeçilmez kaynakları arasındadır ve seyyahların gözünden, tarihin belli bir kesitindeki yaşama yönelik tanıklık ederler. Hamilton'un "Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia" adlı yapıtı, Anadolu'yu da ilgilendirmesi açısından Türk kültür tarihi açısından yadsınamaz bir değere sahiptir. Ancak Hamilton'u böyle bir seyahate iten sadece bölgenin sosyal, ekonomik, coğrafi ve tarihi üzerinde bir takım inceleme ve gözlemler gibi saikler olmasa gerek. Seyyahın biyografisi incelendiğinde onun diplomatik bir misyonla bu geziye çıktığı anlaşılmaktadır. Seyyahın bölgeye yaptığı gezinin tarihi, yukarıda belirtilen şeklide Karadeniz'in artan uluslararası öneminin artması, İngilizlerin XIX. Yüzyılda bölge üzerinde siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetme ve meydana gelebilecek

¹Bkz. Veysel Usta *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yay., Trabzon 1999, s. 96.

² Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume I, London 1842.

gelişmeleri daha yakından takip edebilme istekleri bölgeyi ziyaret eden Hamilton ve diğer İngiliz seyyahların geliş nedenlerine anlamamıza yardımcı olabilir. Aynı zamanda Türklere karşı fanatik görüşleri olan ve Türklerin Anadolu'dan atılmaları gerektiğini düşünen biriydi. Fakat kendisi bölgede gezdiği ve gördüğü yerlerin arkeolojik kalıntıları ve yazıtları üzerinde durmuş ve geçtiği yerlerin haritasını çizerek önemli katkılarda da bulunmuştur.³ Bu çalışma, Hamilton'un 16-22 Temmuz 1838 tarihlerinde gerçekleştirdiği Ünye-Alaçam arası seyahatindeki altı günlük izlenimlerini çözümlenmeyi, dönemin sosyal, siyasi, ekonomik ve idari tarihine ilişkin Hamilton'un gözlemlerinden yola çıkarak kimi katkılar sağlamayı amaçlamaktadır.

2. Ünye'den Terme'ye:

Hamilton, 16 Temmuz Cumartesi günü Ünye'de görülmeye değer hiçbir tarihi kalıntı göremediği için, at sırtında on saat mesafede bulunan Çarşamba'ya doğru yol alır. Çarşamba'ya giden yol boyunca sırası ile görmüş olduğu yerlerin başta coğrafi yönleri olmak üzere, bitki örtüsü, sosyal ve ekonomik yaşamına dair pek çok önemli bilgiler verir. İlk olarak, Ünye'den dört mil uzaklıkta olduğunu söylediği ve o zaman "Ghuereh" ya da "Thureh" olarak bilinen çok iyi ekilmiş bir vadi boyunca akan ve büyük bir deltaya sahip bir nehirden bahseder. Hamilton ayrıca bu verimli ovaların Yeşilirmak, Thermedon ve diğer nehirler tarafından sulanmakta olduğuna ve yol boyunca elma, armut, erik, üzüm asmaları, muşmula gibi meyvelerin bolca bulunduğuna dair bilgiler verir.

Hamilton'un Çarşamba'ya giderken üzerinden geçtiği Akçay Çayı'ndan da bahsettiği görülür. O şöyle der:

"Saat dokuz gibi geniş ve taşlı bir yatak üzerinde akan Akçay suyundan geçtik. Ve sahilde civar kasabalar için yakacak toplayan birkaç tekne gördük. Kuzeye doğru yarım mil uzaklıkta olan ve denize dökülen Miliç Çayı'na yaklaşınca sahil yolundan ayrıldık."⁴

³Reinhold Schiffer, *Oriental Panaroma, British Travellers in the 19th. Century Turkey*, Amsterdam, 1999, s 377-78.

⁴William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.289.

Yol üzerinde, aynı gün ulaştığı Terme'ye ilişkin ise şunları söyler:

"İsmi Thermedon'a yakınlığından alan Terme nehrin sol tarafında bulunmaktadır. Bu kasabada birkaç ahşap ev, ahşap bir camii ve küçük bir pazar bulunmaktadır. Büyük tekneler sahil boyunca taşıdıkları tahıl ve pirinç için buraya gelirler. Bu teknelerden 8 ya da 10 tanesi bu ticarete kullanılmak üzere Osman Paşa'ya aittir. Terme'nin büyükbaş hayvanları besili ve oldukça iridir. Bu bölge, babası Küçük Asya derebeylerinin (Süleyman Paşa) en önemlilerinden olan, Trabzon Valisi Osman Paşa'ya aittir ve daha önceleri ise bu topraklar Yozgat derebeyi olan Çapanoğlu'nu yenen Bab-ı Ali'ye geçmiştir."⁵

Hamilton'un, yöre insanından bilgi alış veriş ve kendi müşahedesi ile tutmuş olduğu Terme'ye dair notlarından o zamanki Terme'deki idari yapı, yaşam ve geçim biçimi, mimari yapı, üretim tarzı ve ulaşım ile ilgili bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Onun söylemiyle, dönemin Terme'si, idari olarak Trabzon'a bağlıdır; pirinç üretimiyle geçimini sağlamaktadır ve ahşap binalardan oluşmuş küçük bir kasaba görünümündedir.

Hamilton, Terme'nin yönetsel olarak bağlı olduğu Trabzon Valisi olarak görev yapan Osman Paşa hakkında ise şu bilgileri vermektedir: "Osman Paşa yıllık geliri 25000-30000 akçe ve 300'den fazla çiftliği olan buranın en zengin kişisidir" diyerek, o tarihlerde bölgenin en güçlü ve en zengin ailesinin Orta ve Karadeniz coğrafyasına olan hâkimiyetine de vurgu yapmaktadır.⁶

Hamilton, Terme ve Çarşamba arasında gördüğü yolu ise "Ekilmiş tarım arazileri daha fazlalaşmaya başladı. Bağ ve bahçeler daha sıklaştı. Keten, Hindistan mısırı, meşe ağaçları ve karaağaçlar çoktu." diyerek bölgenin verimliliğine dikkat çeker. Fakat Çarşamba'ya gelmeden önce kendisini asıl şaşırtan şeyin, "bize çok zengin birinin mülküne yaklaştığımızı işaret eden etrafı çitlerle çevrili topraklar" olduğunu vurgular.⁷

⁵ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 282.

⁶ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 282.

⁷ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 282.

3. Hamilton Çarşamba'da:

Hamilton öğleden sonra saat 4 gibi Çarşambaya gelir. Çarşamba girişinde Trabzon'dan mektup getirmiş olduğu Osman Paşa'nın hizmetinde çalışan, kendisine kalacağı yere kadar eşlik eden Tatar ve Doktor Giovanni tarafından ilgiyle karşılandığını söyler. (s.282). Hamilton şehrin içinden geçerken eski adı *Iris* olan Yeşilirmak nehrinden **Tokatlı Su** diye söz etmektedir. O tarihlerde Hamilton'un verdiği bilgiye dayanarak Yeşilirmak'ın aynı zamanda Tokatlı Su adı ile bilindiği bilgisini öğrenmiş oluyoruz.

Hamilton, Tokatlı su, yani Yeşilirmak ve oradaki balıkçılıkla ilgili gözlemlerini anlatır ve oradaki balıkçılığın temelini Rus ya da Kazaklar tarafından atıldığı ileri sürer.

"Yeşilirmak'ta çok miktarda balık olduğu söylenmekte ve ırmağın ağzına yakın bir yerde mersin balığı tutulmaktadır. Burada yapılan balıkçılık bölgeye 50 yıl önce gelen Rus ya da Kazaklar tarafından başlatılmıştır."⁸

Hamilton'un, Osman Paşa'yı ziyaret etmek için bir süre Çarşamba'da kaldığı anlaşılmaktadır. 17 Temmuz Pazar günü öğleden sonra "şimdiye kadar içinde hiçbir Türk'ün yaşadığını görmediğim büyüklükte bir evde yaşayan Osman Paşayı ziyaret ettim"⁹, diyerek Osman Paşa'nın bu bölgedeki gücüne ne nüfuzuna vurgu yapar. Bu gözlem, halkın yaşam biçimiyle paşaların yaşam biçimleri ve servetleri arasındaki farkı yalın bir biçimde ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi, 1826 yılından itibaren Hazine Darzadeler, Karadeniz bölgesindeki yöneticilikleri yeniden ele aldılar. Örneğin, kapıcıbaşılık rütbesi alan Hazine Darzade Osman Bey'e, Canik muhassıllığı verildi; 1828 yılında ise vezirlik rütbesi ile Trabzon valiliğine tayin edildi ve 1841 yılında vefat edinceye kadar hem valilik hem de muhassıllık vazifesini sürdürdü. Fakat vali olarak Trabzon'da bulunması gerekli olduğu için Canik muhassıllığını Hamilton'un Samsun'da bizzat ziyaret ettiği Abdullah Bey'e havale ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰

⁸ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 284.

⁹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 284.

¹⁰Bkz. Rıza Karagöz, "Canik'in İdari Yapısı Ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Samsun

Hamilton, ziyaret ettiği ve bizzat görüştüğü Osman Paşa'nın kişilik özellikleri, tavrı ve giyimine ilişkin de bilgiler verir:

"Osman Paşa çarpıcı bir yüz ifadesine sahip zeki görünümlü, fakat aynı zamanda bir Türk'ün bir Avrupalı için asla ayağa kalkmak için zahmete bile girmediği bir kişidir. Sultanın nezdinde iyi bir yer edinmek maksadı ile bugün memurların giydiği batılı tarzda elbise ve fes giymişti. Fakat bu kıyafet içerisinde oldukça komik ve kaybolmuş gözüküyordu. Kendisinin de kıyafetinden iğrenç diye söz etmesi benim için şaşırtıcı olmadı."¹¹

Bu ziyaret ve görüşme esnasında Osman Paşa'nın, giymiş olduğu Batı tarzı kıyafetten oldukça rahatsızlık duyması, aslında o tarihlerde padişah tarafından benimsetilmeye çalışılan yeni kıyafet tarzının özellikle taşrada genel kabul görmediği gibi bir kanı oluşturmamıza yol açmaktadır. Hamilton ayrıca ziyaret esnasında kendisine ilginç gelen bazı ikramlardan da söz eder:

"Oturduğumuzda, gül kokusunun baskın olduğu muhteşem bir şerbet, kahve ve ardından pipo (nargile) ikram edildi."¹²

Paşayı ziyareti sırasında kendisine Paşa'nın doktoru tarafından Çarşamba'ya yakın yerlerde bazı önemli tarihi kalıntıların olduğu söylenir. Doktor Giovanni, Hamilton'a Yason (Jasonium) Burnu yakınlarında bulunan Helenistik döneme ait olduğu söylenen bazı kalıntılardan da söz eder.¹³

Hamilton Çarşamba'nın o tarihlerde ekonomik yaşamıyla ilgili şöyle der:

"Çarşamba'nın ekonomik durumuna gelince, burada çok iyi kalitede ipek üretimi yapılmakta ve üretici bu ipeği okkası 8 akçeye bir alıcıya, alıcı da bunu okkası 20 akçeden başkalarına satmaktadır."¹⁴

Devam eden satırlarda Hamilton ipekçiliğin devlet tarafından özendirilip

2011, s.149.

¹¹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 284.

¹² William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 284.

¹³ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 285.

¹⁴ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 285.

bölgenin refahına katkı sağlama yerine, konulan yüksek vergiler nedeniyle sekteye uğratıldığını belirtir. Daha da önemlisi, devletin keyfi uygulamalar yaparak bölgede önemli bir geçim ve ticaret kaynağı olan bu işkolunu boğduğunu söyleyerek devletin yanlış ekonomik uygulamalarının eleştirisini yapar. O tarihlerde Hamilton'un aktardıkları ile Çarşamba'da bugünkü ekonomik hayatta yer almayan ipekçiliğin önemli bir iş kolu olduğu ortaya çıkmaktadır. Hamilton Çarşamba'nın ekonomik zenginliğinin, tekelliliğin özendirilerek ve seçkin memurlar vasıtasıyla bu ticari zenginliğin heba edildiğine dikkat çekmektedir¹⁵ Gerçekten de, o dönemde, Hamilton'un belirttiği gibi Çarşamba mısır ve ipek kozası yetiştiriciliği ile ön plana çıkmaktadır¹⁶.

Hamilton, Çarşamba'da o dönemde devlet tarafından tekrar yürürlüğe konulan "Ev Göçü Yasağı" adında ona çok ilginç gelen bir uygulamayı zikreder:

"Bu yasağa göre, evli ve bir yerde sürekli olarak ikamet eden Osmanlı tebaası -Türk, Ermeni ve Rumlar- ikametgâhlarını değiştiremezler. Başka bir nedenle şehir dışına çıktıklarında ise ailelerini götürmeleri yasaktır. Yalnız evli olmayanlar bu yasaktan muaftır."¹⁷

1828 yılında Samsun Kadılığı'na gönderilen bir hükümde meskûn ahalinin tezkiresiz olarak yerini yurdunu terk edemeyeceği, şehirlerde işi olanlara mürur tezkiresi verileceği ve ev göçünün öteden beri yasak olduğu ifade edilmektedir¹⁸. Hamilton, aslında bu uygulamanın amacının ülke çapında kişisel menkul ve gayrimenkullerin tespitinin ve nüfus sayımının daha sağlıklı yapılması olduğunu belirtir.¹⁹

¹⁵ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s. 285.

¹⁶ Bkz. Osman Köse, "Canik'in Osmanlılara Geçiş Ve Canik'te İktisadi Hayat", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Samsun 2011, s.103.

¹⁷ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.285.

¹⁸ Bkz. Mehmet Beşirli, *19. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şeriyeye Siciline Göre)* (Hicri 1250-1255; 1785-1839), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993, s. 186-188; 192-194.

¹⁹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.285.

4.Çarşamba'dan Samsun'a

Yazar 18 Temmuz Pazartesi günü kendisine seyahatinde mihmandarlık yapacak olan Hafız Ağa ile Samsun'a doğru yola çıkar. Yeni mihmandarının kendisine karşı kafasında pek çok önyargının bulunduğunu, "para hırsı her halinden anlaşılabilir, fakat onunla birlikte iken görevini asla kötüye kullanmayan" bir kişi olduğunu belirtir.²⁰

O, Çarşamba-Samsun arası seyahatinde geçtiği güzergâhı şöyle anlatır:

"Çarşamba'dan ayrılırken gördüğüm çitler içerisinde yetiştirilen kerestelik ağaçlar bu bölgenin İngiltere'ye olan benzerliğini arttırmaktadır."²¹

Hamilton'un bu sözlerinden o tarihlerde bu bölgenin-bugünün tersine- oldukça yeşil ve ağaçlı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. O, yol hakkında edindiği diğer izlenimlerini ise şöyle aktarmaktadır:

"Sol tarafta yer alan tepelere doğru ilerlerken Samsun'la bizim aramızda denize doğru yarım daire şeklinde uzanan tepeleri gördük. Ekili arazi azalmaya başladı ve ormanlar daha vahşi ve karmaşık bir hal aldı."²²

Yazar, saat 2'den sonra küçük bir kahvehanenin yanından geçerken kendisine oldukça yabancı gelen bir durumdan söz eder, bu durum bir grup köylünün açık havada ibadet etmesidir.

"Bir grup köylünün nizami bir şekilde açık havada bir hocanın eşliğinde namaz kıldıklarını gördük."²³ Hamilton'a yabancı gelen bu durum dini bir ritüelin kapalı bir ibadet alanı yerine açık havada yapılmasıdır. Batı kültüründe bu şekilde açık havada yapılan toplu bir ritüel olmadığından bu kendisine tuhaf gelmiş olabilir.

²⁰ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.286.

²¹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.286.

²² William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.286.

²³ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.286.

5.Hamilton Samsun'da

Yazar ve beraberindekiler, denize doğru pek çok dereyi geçerek, daha fazla insanın yaşadığı bir yere geldiklerini kaydeder ancak bu yerin adı konusunda hiçbir bilgi vermez. Muhtemelen burası Samsun'un girişinde bulunan bugünkü adı ile Tekkeköy olabilir.²⁴ Hamilton Samsun'a girmeden önce gördüğü bu yer hakkında şunları zikretmektedir:

"Saat 4 gibi sola doğru, tepelere 1 mil mesafede denize akan çok sayıda ırmak gördük. Tepeler çok iyi ekilmişti ve burada çok miktarda tütün yetiştirildiği söylenmektedir."²⁵

Hamilton'un notlarından bu bölgenin tütün bakımından zengin bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Hamilton ve beraberindekiler, 18 Temmuz 1838 akşam saat 4 gibi *Derbent Burnu'na* gelirler. Burası Samsun'un Çarşamba yönünden giriş noktasıdır. Akşam saatlerinde ise heyet şehir merkezine ulaşır.

O, bizzat gördüğü ve notlar aldığı Samsun Kalesi hakkında bilgi vermeyi ihmal etmez:

"Kuzey Doğu'ya doğru dalgaların aşındırdığı Samsun Kalesi iki farklı dönemde inşa edilmiş gözükmektedir. Üst kısım küçük taşlarla tamir edilmişken, kalenin aşağı kısmı büyük kare şeklinde olan taşlardan oluşmaktadır. Fakat ben öncekinin Helenik olduğuna inanmıyorum. Amisos (Samsun) harabelerinden alınan malzemelerle inşa edilmesine rağmen daha çok Bizans dönemine aitmiş gibi gözükmektedir. Daha üst kısmı ise Türk usulü bir restorasyon ya da ekleme gibi gözükmektedir."²⁶

Aslında, Samsun Kalesi Hamilton'un söylediği gibi Bizans dönemine değil, Selçuklu dönemine aittir.²⁷

Yazar, Samsun'da bulunduğu esnada biri Alman Doktor (Osman Paşa'nın kardeşi

²⁴ Bkz. Rıza Karagöz, "Hamilton'a Göre Çarşamba Ve Çevresi (1838)", II. Ali Fuat Başgil ve Çarşamba Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, 2010.

²⁵ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.287.

²⁶ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.289.

²⁷ "Hamilton'a Göre Çarşamba ve Çevresi (1838)", II. Ali Fuat Başgil, Il Ve Çarşamba Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, 2010.

Abdullah Bey'in doktoru) olan iki Avrupalı tarafından ziyaret edilmiştir.²⁸ Hamilton, bu Alman doktor ile Türklerin kişilik özellikleri ve aynı zamanda Osmanlı topraklarında yapılan son yenilik ve reformların etkileri üzerine sohbet imkânı bulmuştur. Bu ziyaret esnasında Hamilton Alman doktora, Türkler hakkında gözlemlerini aktarır:

"Türkleri korkusuz ve yürekli askerler yapan, disiplinsiz olduklarında bile cesur ve kayıtsız zafer aşığı olmalarını sağlayan milli özelliklerini kaybettikleri kesin. Yeniliklere ve reformlara uyum sağlamaları dışında, Müslüman olarak kaldıkları sürece eski özelliklerine yeniden kavuşabileceklerine pek ihtimal vermiyorum. Türkler aynı zamanda kendilerinden aşağı statüde bulunan insanlara karşı tahakküm edici bir tarzda davranmakta, fakat kendilerinden statü olarak yukarıda bulunanlara ise itaatkâr bir tutum sergilemektedirler. Kendinden alt rütbede bulunan birine tahakküm edici bir şekilde davranan bir yüzbaşı, bir binbaşının piposunu (nargile) doldurmaktan onur duymaktadır."²⁹

Hamilton anlattığına benzer bir tutumu yanında mihmandarlık yapan Tatar'da da müşahade ettiğini belirtir. Bu ifadeler Doğu'ya seyahat eden pek çok seyyahın eserlerinde rahatlıkla izi sürülebilecek "oryantalist" bir bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Bu oryantalist bakış açısını bu alanda önemli bir isim olan Edward Said şu şekilde ifade eder:

"Oryantalizm şark ile uğraşan toplu müessesedir. Yani şark hakkında hükümlerde bulunur, Şark hakkındaki kanaatleri onayından geçirir, Şark'ı tasvir eder, tedris eder, iskân eder, yönetir; kısacası Doğu'ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için Batı'nın bulduğu bir yoldur."³⁰

Bu nedenle, seyyahların Osmanlı Devleti ve toplumu hakkında bilgi veren ekseri bir kısmı bu oryantalist bakış açısından etkilenmişlerdir. Bu nedenle bu tür kaynakları kullanırken iyi bir tenkit süzgecinden geçirerek okumak ve kullanmak gerekmektedir.

²⁸ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.289.

²⁹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.289.

³⁰ Edward Said, *Oryantalizm*, Çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 1991, s. 16.

Hamilton, 19 Temmuz Salı günü de Samsun'da kalmış ve mihmandarı ile birlikte eski Samsun'u görmeye gitmiştir. Gözlemini şöyle anlatır:

"Bu yüksek burun, Doğu tarafında Kalyon Burnu olarak adlandırılan yer üzerinde modern bir kalenin olduğu alçak ve bataklık bir yerdir. Burası bir zamanlar "Amisus" (Samsun) limanının bir parçası idi. Eski zamanlarda Acropolis'in olduğu tepenin zirvesinde pek çok kalıntıları vardı. Limana akan tepenin güney ucunda gerçek olarak Helenik döneme ait duvar kalıntılarına rastladım. Çok büyük değiller. Tepenin eteğinde Aziz Theodere için inşa edilen, fakat sonradan bir camiye çevrilen küçük bir kilisenin kalıntıları da var."³¹

Yazar, Samsun'dan ayrılmadan önce buranın ekonomik yaşantısına ilişkin de kimi tespitlerde bulunmaktadır:

"Bu para istifleme Türklere özgü tuhafılıklardan biri. Diğer sıkça gözlemediğim şey ise, buralarda hiç bir ticari spekülasyonun yapılmadığıdır. Gelirlerini ikiye katlamalarına olanak sağlayabilecek bu durumun getireceği ekonomik avantajların mantığını anlayamıyorlar. Hatta devlet küçük vergiler almayı tercih ederek devlete ait işletmeleri destekleme taraftarı değil. Bunun yerine işletmeleri kendi zararlarına olabilecek şekilde bir takım imtiyaz sahibi kişilere vermektedir. Bu ise, bütün devlete ait madenlerin kötü işletilmesi ve ülkenin milli kaynaklarının israfı anlamına gelmektedir."³² İngiliz kökenli Hamilton için bu durumu anlamak zordur, çünkü Ortaçağın durağan koşullarında biçimlenen rekabeti sınırlayan bu tekelci anlayış ve yapı Avrupâda terk edilmeye başlamıştı. Yerel yönetimlerin loncaları desteklemediği veya destekleyemediği durumlarda, ticaret ve sanayi sermayesi loncaların denetim ve kurallarından kaçarak tarım dışı üretim faaliyetlerini kırsal alanda örgütlemeyi başardılar. Böylece loncaların ücret düzeylerine ve üretimin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin kuralları bir kenara itilerek Sanayi Devrimine giden yol açılmış oldu.³³

³¹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.290.

³² William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.292.

³³ Şevket Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi*

Oysa halen 19. yüzyılda Osmanlıda loncalar iş hayatını düzenleyen ve dengelen bir kuruluş olarak, bir çeşit tekel kurarak üretme yöntem ve kuralları koyarak çağın gereksinimleriyle bağdaşmayan bir yapı sergilemekte idi.³⁴ Hamilton'un yukarıdaki ifadelerinden, Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılın başlarında batıya nazaran ileri olmadığı, ekonomik hayatın hala büyük ölçüde loncalar ve devlet tarafından örgütlendiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, seyyah gelişmiş batı ekonomisinin gerisinde kalmış Osmanlı sanayinin geri kalma nedenlerinden birini irdelememize ve anlamamıza yardımcı olmaktadır.

6.Samsun'dan Bafra'ya:

Hamilton ve beraberindekiler, 20 Temmuz Çarşamba günü yaya olarak 12 saat sürecek olan Bafra'ya doğru hareket etmişlerdir. Yazar bu yolculuğu esnasında hangi güzergâhı takip ettikleri ve yol üzerinde kendisine ilginç gelebilecek bazı şeylerden bahseder:

"Türkler tarafından "ambar" olarak bilinen ve devlet tarafından tahıl deposu olarak kullanılan çok büyük bir yerden geçtik. Yol sahil şeridi boyunca devam ediyordu. Sahile Amisus Akropolis'i'ne oldukça yakın olan Kalyon Burnu üzerinden indik. Burası düzlük bir yerdi ve çok az ekili arazi vardı. Buradan üç mil ötede Ruslara karşı kullanılmış olan ufak bir topun kalıntılarını gördük."³⁵

Seyyah, Bafra'ya gelmeden önce Bafra için çok önem arz eden küçük bir liman olan Kumcağız'dan geçmiş ve buradan 6 ya da 7 mil uzaklıkta bulunan Bafra'ya ulaşmıştır. Hamilton, anlattığı kadarıyla, Bafra'da Rum bir papazla konuşmuş ve kendisinden bölgenin sosyal ve ekonomik yaşamına dair bazı bilgiler edinmiştir. Rum papaza göre, Bafra'da 1000 ev Türklere, 100 ya da 110 ev Rumlara ve 50 ev ise Ermenilere aittir. Ayrıca yazar burada küçük miktarda ipek üretimi yapıldığını, fakat bu üretimin sadece bireysel ihtiyaçları karşılama amaçlı olduğunu belirtir. Hamilton, Rum Papaz hakkında, şunları söylemektedir:

"Ev sahibim olan papaz şimdiye kadar karşılaşmış olduğum en donanımlı din adamıydı. Buranın eğitimine dair ilişkin değerli olabilecek şeyler söyledi. Kendisi Türklerin ancak çok yakın zamanlarda Rum çocuklarının kendi adadillerinde eğitim alabilecekleri okullara gitmelerine izin verdiklerini ve aynı zamanda bir "Caesera" piskoposunun tüm ülkede bu okullaşma için büyük çaba sarf ettiğini söyledi."³⁶

Bu ifadeler 19. yüzyıl başlarında özellikle Tanzimat'ın ilan edilmesinden sadece bir yıl önce adeta yapılacak reformların habercisi gibidir. Gayri Müslimlere çocuklarına kendi dillerinde eğitim alabilecekleri okullar açmalarına izin verilmesi, Bafra gibi küçük bir kasabada bile modernleşme ve batılılaşma gayretlerinin akislerini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bilindiği gibi ancak Tanzimat'ın ilanından sonra büyük devletlerin ısrar ve baskıları ile Müslüman olmayanlara, daha fazla sosyal ve ekonomik haklar tanınmış, Müslümanlarla aralarında hemen hemen devlet nezdinde önemli bir fark kalmamıştır.³⁷

7.Bafra'dan Alaçam'a:

Hamilton, Bafra ile Alaçam arasını 6 saat olarak vermektedir. Fakat Bafra'dan yola çıktıklarında izledikleri güzergâha dair o yıllardaki Bafra'yı daha iyi tanımamıza yardımcı olabilecek bazı şeyleri anlatmadan geçmemektedir. Yazar o günü şöyle tasvir etmektedir:

"Kalabalık sokaklar bugünün pazar günü olduğunu gösteriyordu. Kasabadan ayrıldığımız yol pek çok çoğunun tütün dolu arabalar sürdüğü köylülerle dolu idi. Her bir araba sadece 4 balya tütün taşıyordu. Her bir balya 12 ya da 15 okka ya da 25 ila 35 okka arası geliyordu. Bütün Anadolu tütünü İstanbul'a benzer paketler halinde gönderiliyordu. Oysa Rumeli'den gönderilenler içlerinde pamuk da konulan daha küçük balyalardı. Kurumuş tütün yaprakları işlenmemiş bir şekilde 18 ya da 20 akçeye satılıyordu. Bu tütünü nasıl toplandığına dair bazı bilgiler öğrendim: yapraklar belli bir olgunluğa ve boyuta gelinceye kadar teker

1500-1914, s.57.

³⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, s.8-9.

³⁵ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.293.

³⁶ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.295.

³⁷ Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s. 330.

teker ayrılıyor. Dört ya da beş yaprak birbirine bağlanıyor ve güneşte kurumaya bırakılıyor. Sonrasında ise balya haline getiriliyor. Fakat burada önemli olan nokta kurumaya bırakılan miktarı iyi ayarlamaktan geçiyor ki bu da uzun bir deneyim sonrasında kazanılan bir şey.”³⁸

Bu ifadelerden Bafra’da tütün yetiştiriciliğinin, bugün olduğu gibi, ekonomik yaşamında önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Seyyah tütün yetiştiriciliğine dair önemli olabilecek püf noktalarını dahi anlatmaktadır. 19. yüzyıl başlarında Samsun ve yöresinde çok iyi tütün yetiştirileceğinin anlaşılması üzerine tütün ekimi ve ticareti hızla bir gelişme göstermiştir. Bunun üzerine yakın köy ve şehirlerden Samsun’a çok sayıda nüfus göçü gerçekleşmiştir.³⁹

Hamilton at sırtında yanında bulunan heyet ile Alaçam’a doğru yola çıkarken Bafra’dan yaklaşık bir mil uzaklıkta olan Güney Batı’dan Kuzey Doğu’ya doğru iki dar yatak halinde olan Kızılırmak’tan ise şöyle söz eder:

“Yağmurlu mevsimlerde burada su miktarı fazla olmalı; çünkü nehrin yatağı genişlik olarak bir çeyrek mil yukarda idi. Suyun rengi tam olarak Tiber’in renginde idi -kızılın gerçek anlamı olan kırmızıdan ziyade sarı renkte-. Çok yüksek olan ve Nebyan olarak bilinen dağ, ırmağın batı tarafından başlıyordu. Bu dağın tuhaf şekli Kırımdan gelen tüccarlar için burayı bir nirengi noktası haline getirmişti. Burada yollar hafif yük arabalarının geçmesine oldukça elverişli bir durumda idi. Toprak özelliği ise Bafra ile benzerlikler göstermektedir.”⁴⁰

Hamilton yol üzerinde dinlenmek için küçük bir kahvehaneye uğradıklarını belirttikten sonra, burada karşılaştığı insanların giyim kuşamına dair kendisine ilginç gelebilecek bazı notlar tutar:

“12’yi biraz geçe küçük bir kahvehaneye vardık. Ağaçların gölgesi altında yarım saat mola verdik. Pek çok yaşlı köylü hiçbir şey yapmadan dolaşıyorlardı. Saf pamuktan

³⁸ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.296.

³⁹ Bkz. Nedim İpek, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Samsun 2011, s.215.

⁴⁰ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.297.

yapıldığı belli olan giysilerinin temiz ve düzgün olmasına şaşırdım. Buffalo derisinden -muhtemelen öküz- yapılan ayakkabıları ise bacaklarının yarısına kadar bağcıkla bağlı, üstlerinde ise kalın bir kumaştan yapılmış şalvar ile beyaz bir gömlek giydikleri bol uzun bir donu andıran giysi ile başlarında beyaz bir türbanı andıran bir şey vardı.”⁴¹ Muhtemelen kaldığı yerlerin oldukça pis olmasından yola çıkarak insanların üst ve başlarının da pis olması gerektiği gibi bir kanıya kapılmış olabilir. Şaşırması bu yüzden olsa gerek.

Seyyah kahvehaneden ayrıldıktan sonra saat 2:30 gibi güneye doğru çok iyi sulanmış dar bir vadiden geçtiklerini belirtir, ardından Alaçam’a geldiklerini söyler. Hamilton Alaçam’da gördüklerine dair şunları söyler:

“Güneye doğru çok iyi sulanmış dar bir vadiden geçtik ve yaklaşık bir mil sonra Alaçam köyüne geldik. Küçük bir ırmağın kıyısında ve aynı zamanda vadinin girişinde daha önce hiçbir yerde tesadüf etmediğim ağaçlar gördüm. Fakat bu ağaçların tepeleri zamanla ya da hava koşulları nedeni ile zarar görmüştü.”⁴²

Yazar, kalması için tahsis edilen eve dair de bilgi vermektedir:

“Kalmam için hazırlanan ev öyle pis öyle kötüydü ki ilk kez nehrin yakınında bir yerde çadır kurdurtmaya karar verdim.”⁴³

Hamilton kendisi için bir çadır hazırlanırken, vadinin yukarı kısımlarına doğru ufak bir gezinti yaptığını söylemektedir. Fakat orada gördüğü şeylerin onca zahmete değmediğini belirtir.⁴⁴

22 Temmuz Cuma günü, Hamilton ve beraberindeki heyet, sabah saat 5’te Gerze’ye doğru yola çıkmak için hazırlık yaparlar. Bu esnada yola çıkmak için kullanacakları atları köylülerden zorla aldıklarını söyler. Bu olayla ilgili yaşadığı ilginç bir olayı da şöyle not eder:

⁴¹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.298.

⁴² William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.298.

⁴³ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.299.

⁴⁴ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.299.

"Mal sahiplerinin birbirlerine karşı gösterdikleri güvensizlik karşısında şaşırđım. Mihmandarımın bütün parayı bir kişiye vermesine itiraz ettiler. Bunu yerine herkes kendi payına düşenin kendisine verilmesini istedi."⁴⁵

Bu mesele halledildikten sonra, yukarıda belirtildiği gibi yazar ve beraberindeki heyet oldukça zorlu ve dağlık bir yer olan Gerze'ye doğru saat 7'de yola çıkar. Seyahatnamenin müteakip sayfalarında Hamilton Anadolu coğrafyası üzerindeki gezi ve müşahedelerini anlatmaya devam etmektedir.⁴⁶

8.Sonuç ve Deđerlendirme:

Mevcut bilgiler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa, Hamilton'un Türklere dair verdiği birkaç abartılı ve önyargılı ifade bir kenara bırakılırsa, Samsun'un fiziki yapısı, nüfusu, mimarisi, bölgenin bitki örtüsüyle, şehrin ve o dönem Samsun'a bağlı kasaba ve nahiyelerin siyasi, sosyal ve ekonomik durumuna dair bir hayli nesnel bilgiler verdiği söylenebilir.

Özellikle, Osmanlının son döneminde yapılan, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel yeniliklerin Samsun ve çevresindeki etkilerini görmek açısından da, Hamilton, önemli bir belge niteliğindedir. XIX. Yüzyılın başlarında (1808-1814) İnan ve Anadolu'ya seyahatlerde bulunmuş İngiliz asıllı albay J. Mcdonald Kinneir'in Samsun ve çevresine dair verdiği bilgiler ise daha sıradan ve önceki yüzyıllarda gelen seyyahların verdikleri bilgilerin tekrarı mahiyetindedir.⁴⁷ Hamilton'la hemen hemen aynı tarihlerde (1834-1837) Anadolu'ya gelen yine İngiliz asıllı bir seyyah olan William Francis Ainsworth'ün Samsun ve çevresine dair tuttuğu gezi notları incelendiğinde ise Hamilton'un Samsun ve çevresine dair daha detaylı inceleme ve gözlemlerde bulunduğu ve daha özgün olabilecek tespitler yaptığı göze çarpmaktadır.⁴⁸ Bu bakımdan, Hamilton'un iki ciltlik eserinin, ilk cildinde yer alan Samsun ve çevresine dair izlenimleri ve tuttuğu notlar, Samsun çalışmalarında diğer kaynaklarla birlikte, kent ve kültür tarihi alanında yapılacak çalışmalarda, önemli bir kaynak niteliğindedir.

⁴⁵ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.299.

⁴⁶ Bkz. William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.299 vd.

⁴⁷ J. Mcdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London, 1818, s.301-307.

⁴⁸ W. Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asi Minor, Mospotamia, Chaldea, and Armena*, vol. II, London, 1842, s.30-33.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, W. F. (1842). **Travels and Researches in Asi Minor, Mospotamia, Chaldea, and Armena**, vol. II, London.
- Beşirli, M. (1993). *19. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şeriyeye Siciline Göre) (Hicri 1250-1255; 1785-1839)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Çadırcı, M. (1997). **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- Hamilton, W.J. (1842). **Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology**, Volume I, London
- İpek, N. (2011). "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, (Ed. Cevdet YILMAZ), Samsun.
- Karagöz, R. (2011). "Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri", **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, (Ed. Cevdet YILMAZ), Samsun.
- Karagöz, R. (2010). "Hamilton'a Göre Çarşamba ve Çevresi (1838)", **II. Ali Fuat Başgil ve Çarşamba Sempozyumu**, 17-19 NİSAN 2010.
- Kinneir, J. M., (1818). **Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813 and 1814**, London.
- Köse, O. (2011). "Canik'in Osmanlılara Geçışı ve Canik'te İktisadi Hayat", **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, (Ed. Cevdet YILMAZ), Samsun.
- Pamuk, Ş. (2005). **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yay., İstanbul
- Said, E. (1991). **Oryantalizm**, (Çev.Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul.
- Schiffer, R. (1999). **Oriental Panaroma, British Travellers in the 19th. Century Turkey**, Amsterdam.
- Usta, V. (1999). **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Serander Yay. Trabzon.
- Turgay, A. Ü. (1982). "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon:Elements of Ethnic Conflict", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, (ed. Braude-B. Lewis) New York.
- Turgay, A. Ü. (1983). "Ottoman British Trade Through Southeastern Blacksea Ports During The Nineteenth Century", **Economic et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe-deput du XXe siecle)**, (Der. J. Bacque, P. Dumont), Paris.